

ארץ ישראל והגולה בהגות הנצי"ב מוולוז'ין

ניסים אליקים

קדושת א"י ומצוות יישובה הינן חלק מהתפיסה ההגותית של חז"ל. הנצי"ב, שהיה בקי בספרות ענפה זו, צפו הדברים בתודעתו, כשנזקק להעלותם על הכתב או להרצותם בפני קהל שומעיו. במחצית השנייה של המאה הי"ט למנינם עלתה על סדר היום היהודי במושבותיו לגלויותיו באירופה בעיית הלאומיות, כפי שקרה ללאומים רבים באירופה המערבית והמזרחית. כמנהיג רוחני בעל שיעור קומה, נתבקש הנצי"ב לנושא זה של עליית יהודים לא"י, להתיישב בה ולקיים בה חיי עבודה, עבודת שדה וכרם במושבות (קולוניות) חקלאיות.

כרב וכפוסק הלכה נתן הנצי"ב דעתו גם על בעיות שהזמן גרמן - מצוות התלויות בארץ. בפירושו 'העמק דברי' [מכאן ואילך: הע"ד] ו'הרחב דברי' [מכאן ואילך: הרח"ד] וכן בסדרת מאמרים ואיגרות הוא הביע את הגותו ותפיסת עולמו בענייני הגולה וארץ ישראל, ואף היה פעיל נמרץ בתנועת 'חובבי ציון' ברוסיה.

א. קדושת א"י טבועה בה מראשית הבריאה ארץ ישראל יועדה לעם ישראל מעת בריאתה

עוד בראשית בריאתה יועדה א"י לעם ישראל. גם אם בתחילה ישבו בה עמי כנען, היא הייתה בידיהם כפיקדון בלבד, כדיוקו הלשוני של הנצי"ב בשמות ג ח: 'וארד להצילו מיד מצרים ולהעלותו... אל מקום הכנעני...!'

אל מקום הכנעני וגוי. ולא אל ארץ הכנעני וגוי, שהיא באמת אינו ארצם מעיקר הבריאה, אלא מקומם הוא שמה יושבים שמה בשעה זו.

דיוק זה מבטל את טרונייתם של אומות העולם על ליקטיותם של ישראל שכבשו ארצות שבעה גויים, שהרי הארץ בידיהם כפיקדון בלבד.¹

אברהם אבינו חזה את קדושת הארץ בטרם נצטווה 'לך לך'

לפני שנצטווה אברהם לעזוב את ארם נהריים, תחילה מאור כשדים ואח"כ מחרון, כבר הערה הי' עליו רוח ממרום וצפה מרחוק את קדושת הארץ, ולכן משפחתו עקרה מאור כשדים ללכת ארצה כנען, כדברי הנצי"ב לברי יא לא:

ויקח תרח את אברם בנו וגוי ללכת ארצה כנען. אע"ג שלא היה עוד מאמר הי' לאברהם אבינו, מכ"מ כבר היה הערה מן השמים וראה מרחוק קדושת הארץ...

הערה זו ממרום התדפקה על לב אברם בהיותו בן שבעים, חמש שנים טרם עלותו לכנען, וזוהי כוונת הפסוק: 'אני הי' אשר הוצאתיך מאור כשדים שהעירותי את לבבך לצאת משם כדי להגיע להארץ הזאת' (העי"ד

1. אולי בשונה מדברי רש"י לברי א א המתבססים על ילקוט שמעוני, בא, קפ"ז; תנחומא ישן, בראשית יא ובראשית רבה א ג, שם משיבים ישראל: 'כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו. ברצונו נתנה להם וברצונו נטלה מהם ונתנה לגוי'. חיבורם של ישראל לא"י נעשה כבר בבריאה בזכות הסגולה המיוחדת לא"י בלבד - הקרבנות. ראה העי"ד לדבי א לט. 'המה יבואו שמה והם ירשוה'. וראה להלן: סגולותיה ומעלותיה של א"י - סגולת הקרבנות.

לברי' ט ז).² אמנם במאמר ה' לאברים בברי' יב א: 'לך לך... אל הארץ אשר אראך' - לא זוהתה הארץ, והרי כבר ידע את סגולת הארץ ונכסף אליה! על כך משיב הנצי"ב: "הפירוש: באותו ארץ ג"כ יראהו לאיזה צד יפנה, וכלשון: 'אל ארץ המוריה', הרי בתוך כלל ארץ ישראל נפרטו חלוקת השמות...".

הארץ נתקדשה ע"י האבות בתורה ועבודה

ברכת יצחק ליעקב על טוב הארץ ופוריותה אמורה להתקיים רק לאחר הגלות של בניו בארץ לא להם, ומדוע ישב יעקב בארץ מגורי אביו (ברי' לו א) ולא פינה את הדרך לפני עשו אחיו? על כך משיב הנצי"ב: 'אלא מפני שהיה ארץ מגורי אביו, ונתקדשה בתורה ועבודה מכברי'. כך כתב הנצי"ב גם בביאורו לברי' לה כז: 'היא חברון אשר גר שם אברהם ויצחק... משום שגר שם אברהם ויצחק היא העיר שנתקדשה בתורה ועבודה מימות אבותיו...! אמנם, 'בכל מקום שישב יעקב ובניו היו לעדה קדושה בקביעת הוראת התורה... מכ"מ אינו דומה למקום מושרש כבר לקדושה'.
ארץ ישראל מעצם בריאתה - סגולתה בקדושה, ונתקדשה הלכה למעשה ע"י האבות בתורה ועבודה. בתורה בלט במיוחד אברהם אבינו, ובעבודה בלט מאוד יצחק.³

הארץ נתקדשה ע"י התנחלות השבטים בגורל

חלוקת ארץ ישראל לשבטים ע"י הגורל מבטאת את קדושת הארץ לא כחלוקת ירושה בין האחים שאפשר שתהיה בהסכמת אחים ורצונם. לקדושת הארץ יש השלכות שבטיות ולאומיות. דבר זה נלמד מטענות נציגי שבט מנשה לפני משה רבנו אודות נחלת בנות צלפחד, כדבריהם:

2. זו גם כוונת הנביא בפסוק 'מי העיר ממזרחי וגוי' (יש' מא ב), המכוון לאברהם.
3. ראה העי"ד לברי' יב יז; כו ה; שמי' יב כב; שמי' ג ו; ברי' כח: ט יח-יט, והרח"ד לשמי' מ כ; שמי' ג ח ובמי' יד ח. וראה מאמרי: 'עמלה של תורה בהגותו של הנצי"ב מוולוז'ין, שמעתין, תשס"ג (152).

והיו לאחד מבני שבטי ישראל לנשים ונגרעה נחלתן מנחלת אבותינו ונוסף על נחלת המטה אשר תהינה לנשים ומגורל נחלתנו יגרע (במי לו ג).

יש שתי קושיות על האמור בפסוק זה:

- א. אין הצדקה לצעקתם, אם נגרעו אנשים משבטם לטובת שבט אחר, גם הנחלות מצטמצמות, והרי כך הדבר כאשר יש מקרה הפוך!
- ב. מה טעם הכפילות: ונגרעה נחלתן מנחלת אבותינו, ומגורל נחלתנו יגרע? על כך משיב הנצי"ב:

אלא באו מטעם שני דברים. חדא גרעון הגשמי, שנית - כי ידוע דקדושת ארץ ישראל תליא בישיבת ישראל על מקומם דווקא, ומשום הכי משגלו שבט ראובן ובני גד בטלו יובלות וכמה מצוות, ואם כן, כאשר יהיה נוסף על נחלת המטה ויגרע נחלתנו לנו מקדושת הגורל, הרי יזיק לכלל קדושת הארץ, שרצה הקב"ה לקבוע ע"י גורל דווקא מזה הטעם כמו שהקדימו. והיינו שדייקו גם בזה: ומגורל נחלתנו יגרע, ולא אמרו ומנחלתנו.

שני חששות היו לנציגי שבט מנשה: אחד - הגירעון הגשמי מנחלתם, ואם טיעון זה אינו חזק דיו, הרי השני - תזוזה של נחלות משבט לשבט המשנה את גבולות הגורל, גורעת מקדושת הארץ.⁴ בשל כך ציוותה התורה בדב' יט יד: 'לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים' וכדברי הנצי"ב שם:

יש בזה שתי אזהרות מבוארות בכתוב, כדרך משנה תורה.⁵ חדא השגת גבול סימני הקרקע שבינו לחבירו... אזהרה שניה שהובא בספרי - שאסור לשנות תחום הארץ שעשו הנשיאים ויהושע... וטעם אזהרה

4. ראה גם העי"ד לבמי לב כב.

5. ראה ספרי: העמק דבר לנצי"ב - מדות וכלים בפרשנות הפשט, רחובות-תשס"ב, עמ' 58 ושם הערה 28.

שניה או כמשי"כ כ"פ דחלוקת הארץ היה ענין קדושה שהרי בזה תלוי דין יובל וכמה דינים של תורה.⁶

חלוקת א"י לשבטים תהיה גם לעתיד לבוא כנבואת יחזקאל הנביא,⁷ זאת כדי להחזיר את אותן קדושות כשנים קדמוניות. הנצי"ב דייק זאת גם מברכת ה' ליעקב בשובו מפדן ארם, כדבריו בהע"ד לברי' לה יב:

אתן את הארץ. מיותר, והכי מיבעי: 'לך ולזרעך אחרוך אתננה! אלא בא ללמד ששתי נתינות וחלוקת הארץ תהיינה, היינו חלוקת יהושע וחלוקה דלעתיד.

רמות קדושה שונות בשטחי א"י השונים

המשנה מונה במסכת כלים⁸ עשר קדושות זו למעלה מזו, והראשונה ברשימה זו: 'ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות', ושאר הקדושות הן בשטחי א"י השונים.

בחלוקה כוללת יותר, מבחין הנצי"ב ברמות קדושה שונות בא"י: המקדש והר המוריה, ירושלים, עבר הירדן המערבי, דרום הארץ ועבר הירדן המזרחי. אבחנות אלו נעשו בהתייחס לשני תחומים חשובים: לימוד תורה וקרבת - תורה ועבודה.

הר המוריה והמקדש

בית הבחירה שעל הר המוריה קרוי 'המקום', כדברי הנצי"ב בפירושו לשמי' כג כ: "הנה אנכי שולח מלאך... ולהביאך אל המקום אשר הכינותי, משמעו דווקא בית הבחירה, דעל כל ארץ הקודש לא שייך לשון 'המקום' אלא 'הארץ'..."⁹

6. ראה שאילתות דרב אחאי גאון עם ביאור העמק שאלה, ירושלים, סימן קלת, סוף סעיף אי ביהעמק שאלה.

7. פרקים מז-מח.

8. א ו-ט וכן ירושלמי, שקלים ד ה, דף טו ע"ב.

9. קד בדבי' יב ה; יב; יא, כו; יד; כג, כח; טז; ו, טז; יז ח; כג יז; כו ב; לא יא. אך מצאנו 'המקום' גם על א"י כמה: במי י כט; יד מ. וראוי לציין, שכוונת הנצי"ב בשמי' כג כ על המשפט 'המקום אשר הכינותי' - בית הבחירה. בדומה לכתוב: 'מקדש ה' (שמי' טו יז).

מלבד היות הר המוריה מקום הקרבת הקרבנות, הוא מסוגל להבנה מעמיקה בתורה, ועל כן התחנן משה הרבה שיורשה לו לעבור ולראות את הארץ הטובה אשר בעבר הירדן, ההר הטוב הזה והלבנון.

ורצה משה רבינו שיהיה זה הפעולה בארץ ישראל שמסוגל יותר מעבר הירדן ואין חכמה כחכמת א"י, וביחוד ירושלים אשר היא מסוגלת לצאת תורה ממנה, וביחוד מקום בית המקדש בהר די יראה. וביקש לבא לשם להרביץ תורה' (הע"ד).

לדעת הנצי"ב, עוד טרם נבנה בית המקדש, יהיה המקום מקודש לתורה ומשי"ה כשמצאו דוד ושמאל הרואה אותו מקום עשו אותו לשער המצויין בהלכה' (הרח"ד לדב' ג כג).

קדושת ירושלים

לפני שנתייחדה ירושלים בימי דוד להיות מרכז לעמלה של תורה, ושעריה היו מצוינים בהלכה, שימשה בית לחם יהודה בכל תקופת השופטים כמקום עיקרי לתורה ולהלכה, וזהו שאמר דוד: 'מי ישקני מים מבור בית לחם אשר בשער'.¹⁰ כאשר משווים את ירושלים שהייתה עיר המקדש - לשילה שהייתה עיר המשכן בנחלת יוסף, נתייחדה הראשונה "בקדושת התורה, כדכתיב: 'כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים' (יש' ב ג), משא"כ בשילה שהיה בשבט יוסף לא היה מעולם רוב תורה... וכל יסוד קדושת משכן שילה עמד בזכות גמ"ח שרבה בשבט יוסף" (הע"ד לשמי ל א).¹¹

10. שמי"ב כג טו, וכפי שהבינו חז"ל בבבא קמא ס ע"ב, ועיין שם רש"י. על פי זה מסביר הנצי"ב את הנבואה המובאת במיכה ה א-ג כשייכת לתקופת השופטים, שנספחה לספר מיכה. הרח"ד לברי מט י.

11. ריחוקו ובידודו של מזבח הקטורת ביחס למנורה ושולחן הפנים בהיכל מצביע על תכליתו - גמ"ח, לעומת המנורה שהיא סמל לתורה, והשולחן המסמל עושר, שזופו בא לעמלי התורה. הקטורת - סמל לגמ"ח, וזה מסביר את הסיפור התלמודי ביומא לט ע"ב: 'פעם אחת הלכתי לשילה והרחתי ריח קטורת מבין כתליה'. ראה הע"ד לשמי ל א וברי מח יט.

תפילתו ותחינתו של משה לעבור ולראות את הארץ הטובה, ההר הטוב והלבנון, נבעו מרצונו העז 'להשריש בארץ ישראל כח התלמוד', לראות את ההר הטוב הוא 'ירושלים שמסוגל עוד יותר לתורה' וכן את 'הלבנון זה ביהמ"ק שמסוגל הרבה לכוין האמת במקום אשר יבחר ה'" (העי"ד לדב' ג כה).

כך הדבר גם לגבי הקרבת קרבנות: 'עד שלא נבחרה ירושלים היתה כל א"י ראוי למזבח'.¹² מטרת העלייה לרגלים לירושלים אינה רק להקרבת קרבנות, אלא גם לספוג תורה ומוסר, למילוי 'מצברים' רוחניים לימי החולין: 'תכלית המועדים מה שרצה הקב"ה שיתאספו ישראל לירושלים וליראות בעזרה, הוא כדי ללמוד חכמה ומוסר מן הכהנים, שהרי בירושלים הוא מקור לכל דבר ה' ומשם למדו איך להתנהג בשו"ב אחר החג לביתם' (העי"ד לוי' כג לו). הדברים אמורים בעיקר בשמיני עצרת שהם פנויים מקרבנות חגיגה וראייה, שעיקרם לגבוה, ורק שלמי שמחה מובאים. כל אחד עצור הוא לפני ה' 'להשריש בלבו תכלית היותו בירושלים לשמוע הרבה תורה ומוסר כל שבעה' (העי"ד לבמ' כט לה).

גם המעשר השני המובא לירושלים, תכליתו תלמוד ויראה,¹³ כי הרי 'אי אפשר לבעלים לאכול במשך ימי רגלים שבא לירושלים כל עשירית תבואתו, ועל כן או יושב בעצמו בירושלים אחרי הרגל, והרי אין לו עסק שמה כי אם תלמוד תורה... או שמניח לתלמידים בירושלים... וזהו תכלית מצות מעשר שני להגדיל תורה...' (העי"ד לדב' יד כג).

התורה משמשת תריס מפני הפורענות, ועל כן אומר המשורר בתהלים (קכב ב): 'עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים'. ובתלמוד נדרש (מכות י ע"א): "אמר ר' יהושע בן לוי: מאי דכתיב: 'עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים'? מי גרם לרגלינו שיעמדו במלחמה? שערי ירושלים - שהיו עוסקים בתורה".¹⁴ מכיוון שירושלים קדושה יותר משאר חלקי א"י,

12. עפ"י המכילתא לתחילת פרשת בא.

13. בבא בתרא כא ותוספות בקידושין כד.

14. ראה גם העי"ד לדב' לג יא.

קיימת סכנה להתגברות היצר וריבוי הטומאה בה: "אשר זה כנגד זה עשה א-להים שמה ביותר. ומשום הכי בירושלים שעבודת הקודש בגבורה, איתא במדרש שלא היה עבודה זרה שלא נעבד בירושלים, שנאמר: 'ופסיליהם מירושלים ומשומרן' (יש' י י). ובבית שני שהיתה קדושת התורה במעלה עליונה... על כן נתגבר טומאת שפתים שהוא לשון הרע ושנאת חינם".¹⁵

א"י המערבית לעומת עבר הירדן המזרחי

קדושת הארץ מצויה בעיקר בארץ ישראל המערבית, משום כך רגו משה על שני השבטים, ראובן וגד, שביקשו להתיישב תחילה בעבר הירדן המזרחי, כדי 'שתהא הארץ מיושבת בקדושתה לפניו, אז תהיה הנהגתו והשגחתו ביחוד עליה' (העי"ד לבמ' לב כב), ורק לאחר מכן תקדש אדמת עבר הירדן המזרחי, ומכאן התנאי שעשה משה עם שבטים אלו: 'ונכבשה הארץ לפני ה' ואחר תשובו... והיתה הארץ הזאת לכם לאחזה לפני ה'". גם איבוד והשמדה של ע"ז - מצווה תחילה בעבר הירדן המערבי, ורק לאחר מכן בעבר הירדן המזרחי; הנצי"ב מסתמך על הכתוב בבמ' לג נא-נב, וכדבריו שם:

כי אתם עוברים את הירדן וגו'. אבל כל זמן שלא עברו את הירדן לארץ ישראל לא הוזהרו להאביד עבודה זרה בעבר הירדן, דאזהרה זו היא משום קדושת הארץ, ואין עבר הירדן מתקדש אלא אחר שנתקדש ארץ ישראל.

זאת ועוד, לאחר שהתקדשה אדמת עבר הירדן המזרחי, קלה קדושתה מזו של עבר הירדן המערבי: 'שבאמת קיל קדושתה מגליל ויהודה' (שם שם).

הבדלי קדושה אלו מסבירים את הנחלות הגדולות שנטלו בני גד וראובן לעומת נחלות שאר המטות, כי 'אין ערוך לחלק א"י שמעבר הירדן

15. העי"ד לדב' ג טו.

מערבה, גם ברוחניות וגם בגשמיות' (העי"ד לבמ' לד טו).
 ההתיישבות בעבר הירדן המזרחי אינה לכתחילה, כי 'באמת יותר טוב
 היה אם הניח סיחון לעבור בארצו ולכבוש תחילה ארץ שבעה עממין
 שקדושה יותר, ולא היו בני ראובן ובני גד מתנחלים בעבר הירדן, ולא גלו
 תחילה, ולא מצא את ישראל רעה כל כך באחרית הימים'.
 התיישבות שני השבטים בעבר הירדן נחשבת אפוא לחטא שהביא
 בעקבותיו את ראשית הגלות וירידה בקדושת הארץ ובמצוותיה. אכן
 התיישבות זו נזכרה בתוכחת משה בדברים ג א-כב, כי כאמור 'עבר הירדן
 קדושה קלה מא"י, וגם כח התורה מעט בקרבה' (העי"ד לדב' ג יב). זוהי
 משמעות הדימוי הכתוב באבות דרבי נתן כו: 'דגן ביהודה ותבן בגליל
 ומוץ בעבר הירדן'.

מיעוט התורה בעבר הירדן המזרחי האיץ במשה ליישב עם בני גד
 וראובן מבני שבט מנשה העמלים בתורה:¹⁶ "דבשביל שראה משה רבינו
 דבעה"י כח התורה מעט, על כן השתדל להשתיל בקרבם גדולי תורה
 שיאירו מחשכי ארץ באור כח שלהם, וכתוב: 'מני מכיר ירדו מחוקקים'
 (שופ' ה יד), היינו גדולי תורה ראשי ישיבות". כדי למשוך את לב חצי שבט
 מנשה להתיישב בעבר הירדן המזרחי, הרבה משה את נחלתם ביחס לנחלת
 שני השבטים גד וראובן וגם לא התנה עמם את תנאי בני גד ובני ראובן.

דרום א"י המערבית

לדעת הנצי"ב, דרומה של א"י המערבית מסוגל יותר לעבודת הקרבנות
 ויותר מכך לתורה, שהרי בבוא אברם לכנען, לא התיישב בצפון הארץ ולא
 במרכזה, לא באזור שכס ולא בסביבות בית אל והעי, אלא: 'ויסע אברם
 הלוך ונסוע הנגבה' (ברי' יב ט). אברהם שאופיין בעמל התורה,¹⁷ שאף
 להזרים למקום שמסוגל יותר לכך.¹⁸ גם בשונו ממצרים, הוא חוזר עם לוט

16. העי"ד לדב' ג טו.

17. ראה העי"ד לברי' יב יז, ולעיל הערה 3.

18. העי"ד לברי' יב יט.

לנגב (ברי יג א): 'שנכסף לשוב להמקום הזה ביחוד שמוצלח לתורה' (הע"ד שם). כך היה גם אחר מהפכת סדום ועמורה, אברהם נסע ארצה הנגב (ברי כ א), 'שבכל רצונו של אברהם אבינו לצאת מחברון למקום אחר מ"מ לא התרחק מחברון, אלא בדרום א"י ולא לצפון, ומטעם שכתבנו לעיל ריש פרשת לך'. גם השם בנימין שנתן יעקב לצעיר בניו נקרא כך, לדעת הנצי"ב, לא רק כפירוש רש"י, כיוון שנולד בא"י שהיא דרומית לארם, אלא: 'נראה עוד דימין הוא בדרום א"י, והוא יחס גדול שמוכשר יותר לתורה וכמוש"כ לעיל פרי לך (יב ט)'.¹⁹

הגדרת דרום הארץ כוונתה לתחום נחלתו של שבט יהודה, ולא מה שדרומה לו. בחבל ארץ זה, כאמור, יש סגולה להחכים ויש בו כוח לחדש, וילאו דווקא בגלל ששבט יהודה היה שם, אלא המקום גורם להחכים את יושביה בתורה' (הע"ד לדב' לג כג). ברכת משה לנפתלי ים ודרום ירשה' כוונתה, שבני נפתלי הנותנים אמרי שפר, קולטים תורה מרבותיהם כים ומחדשים מעצמם כחכמי הדרום, 'יהקדים ים ואח"כ דרום, דמתחילה ליגמר איניש והדר ליסברי'.¹⁹ בשל קדושת הארץ נצטוונו למנוע בה טומאה, על כן באה המצווה בדב' כא כג: 'לא תלין נבלתו על העץ... ולא תטמא את אדמתך', שמשמעו, לדעת הנצי"ב, גם כלפי 'עכו"ם' התלוי, שיש בשל כך להסירו, 'שאע"ג שאין רוח הטומאה כל כך כמו בישראל מכל מקום אסור באדמתך וכדכתיב בסי' יהושע שכן עשו מזה הטעם' (הע"ד).

ב. סגולותיה ומעלותיה של ארץ ישראל

סגולת הקרבנות

סגולתה הבלעדית של א"י לעומת שאר ארצות תבל היא שרק בה מקריבים קרבנות ורק ע"י בני ישראל. חיבור זה בין השניים הוא הקשר של ירושת הארץ שנבראה מעיקרה לישראל.
רעיון זה למד אברהם אבינו בברית בין הבתרים כששמע את דבר ה':

19. ראה שם הע"ד לדב' לג כג עפ"י שבת סג ע"א.

ילתת לך את הארץ הזאת לרשתה' (ברי' טו ז), ושאל: 'במה אדע כי אירשנה? באיזה דבר היא מסוגלת ביחוד משאר ארצות, עד שתפול עליה שם ירושה דווקא לזרעי, משום שהם ג"כ מסוגלים ביחוד באותו סגולה מכל העמים' (העי"ד).

תשובת ה' הייתה: 'קחה לי עגלה משולשתי וגוי, דהיינו בזכות הקרבנות, כהבנת רש"י עפ"י חז"ל:²⁰ 'דבזה הפרט אך היא מסוגלת ואך לישראל היושבים בה' (העי"ד שם).

חיבור זה דומה להלְחָמָה טובה בין שני חלקים שלא ניתן לנתק ביניהם; כך א"י וישראל הופכים ליחידה מאוחדת באמצעות הקרבנות הקרויים לְחָם - 'את קרבני לחמי' (במי' כח ב), וכפי שכתב שם הנצי"ב: את קרבני לחמי... שם לְחָם - שמחבר הגוף עם הנפש באופן חזק. והנה קרא הקב"ה קרבנות בכלל 'לחמי', שהוא מחבר כביכול את הקב"ה לישראל. הקרבן מחבר איפוא בין הקב"ה לישראל ולא"י והופכם ליחידה רוחנית אחת²¹ וכן בזכות הקרבנות בא"י באה לישראל פרנסה ודרכם גם לאוה"ע.²²

תורת ארץ ישראל - תורת א-לוהי הארץ

בדומה לקרבנות שתפקידם לחבר בין הקב"ה לישראל, גם התורה, ובעיקר התלמוד, גורמים לאותה פעולה, כי אף התלמוד מכונה 'לחם' כדברי הגמ' בחגיגה: "כל משען לחם - אלו בעלי תלמוד, שנאמר: 'לכו לחמו בלחמי' (משי' ט ה)", אך יש ייחודיות לתורת ארץ ישראל. ארץ ישראל מושרשת בעמל תורה כבר ע"י אברהם אבי האומה,²³ ואינו דומה מקום

20. בראשית רבה מד יד; מכילתא, יתרו פרשה ט': 'הראהו ביהמ"ק וסדר קרבנות; וכן בתענית כו ע"ב. כך מפרש הנצי"ב גם את דברי התוכחה שאמר משה טרם מותו: 'המה יבואו שמה זהם יירשנה. הם יקבלו סגולת הארץ בתורה ועבודה. וזה הוא משמעות ירושה'.

21. ברי' מו א; במי' כז יז; כח ב; כג יח; וי' כו יט.

22. ועפ"י זה הקב"ה, ישראל, תורת ישראל וא"י חד הם, וקרבנות רק בא"י ורק ע"י ישראל, ראה עוד העי"ד: ברי' יז ט.

23. ראה לעיל, הערה 3.

שאינו רווי בתורה למקום מושרש כבר בקדושה (הע"ד לברי לו א). מכאן היה חששו של יעקב טרם רדתו מצרימה, שאמר כי איי היא מקום מיוחד לחכמת התורה יותר מכל הארצות (הע"ד ברי מו ג),²⁴ עד שהבטיחו הי בהשגחה מיוחדת.

הנצי"ב הולך בשיטת הרמב"ן,²⁵ שהתורה ומצוותיה אע"ג דמצוות שאין תלויות בארץ נוהגות אפי' בחו"ל, מכל מקום מיוחדות המה יותר בא"י, ועל כן נקראת תורת א-להי הארץ (הע"ד לשמי כ יב). הרגשת החיים הרוחניים הנעלים נמצאת רק בא"י: 'למען תחיו ובאתם וירשתם את הארץ (דבי ד א), וכדברי הנצי"ב שם:

המקום המוכשר ביותר לזה החיות. דבחוי"ל אין זה החיות אפשר להיות בתכלית השלמות, משום שחסר רוה"ק הופעת אהבת הי לדבקים בו, וגם יש הרבה מפריעים לזה משא"כ בא"י תגיעו לזה החיות בנקל ע"י עסק התורה.²⁶

במה נתייחדה ארץ ישראל שתורתה תיקרא 'תורת אלהי הארץ'? בסקירת פירושו של הנצי"ב נוכל להעלות כמה טעמים לדבר:

א. ארץ ישראל - נחלת הי'

א"י היא נחלת הי בלא שהיא נתונה להשפעות שרי מעלה ומזלות, אשר חלק אותם הי לארצות גויים, ולכן: עיקר כל המצוות - ליושבים בארץ הי'. קיום המצוות בחו"ל אינו אלא בבחינת 'הציבי לך ציונים' (ירי לא כ) - שלא יהו חדשים עלינו כשנחזור לארץ.²⁷

ב. השגחה פרטית בא"י

כבר לאברהם, אבי האומה, ולבניו ניתנה ההבטחה: 'והייתי להם לאלהים (ברי יז ח), שכוונתו משגיח פרטי בא"י (הע"ד). השגחה זו

24. איי מעשירה 'בדעת וגבהות הנפשי (הע"ד לשמי ג ח).

25. רמב"ן לויי יח כה; דבי יא יח; ברי כח כא.

26. וראה עוד הע"ד לדבי ו כד; דבי לב מז; דבי כג כא; כח יא,ל.

27. הנצי"ב הולך עפ"י השקפת הרמב"ן. ראה לעיל הערה 24 והע"ד לויי כו מא.

בא"י ביחס לשאר הארצות באה לידי ביטוי בדברי הנצי"ב כדלהלן:

שיש הפרש בין חלק ארץ שנתן הקב"ה לאיזה אומה לחלק ארץ ישראל שנתן לנו. דכל הארצות היתה הנתנה בהשגחתו יתברך, אבל אך בתחילת הנתנה, אם טובה היא אם רעה, ולא היה מושגחת עוד בפרטי העתים לשנותה לפי המעשים, מה שאין כן א"י, בכל שעה היא בהשגחה, כדכתיב 'עיני ה' אלהיך בה' (דבי יא יב).²⁸

מכיוון שא"י נגמלת עפ"י מעשיהם של ישראל יום ויום ושעה שעה,²⁹ הרי זה 'טעם יפה שיש לקוות דעסק תלמוד תורה יחזירם בתשובה, שהרי היא הנותנת להשכיל על ההשגחה ביותר' (הע"ד וי' כ כד).³⁰ מכאן רצונו של הקב"ה שישראל ישבו על אדמתם לבטח, כי אז עיניהם תלויות למרום לגשמי ברכה המושגחים עפ"י מעשיהם, ועל כן 'אין מקום משומר כמו בארץ ישראל, עיקר ישיבת ישראל' (הע"ד לדב' טו ה).³¹

לימוד התורה בא"י והמאור שבה³² מחזירים, כאמור, את האדם למוטב ומונעים ממנו להיכשל בחטאים ובעיקר מחטא עבודה זרה, 'דטבע א"י מפתה לעי"ז' (הע"ד לבמ' לג ה), וכפי שביאר שם הנצי"ב בהרח"ד: 'דככל שהמקום קדוש ביותר, התגברות הטומאה, אשר זה כנגד זה עשה הא-להים, שמה ביותר'.

התרופה ליצר זה מצויה בלימוד תורה, כי 'למוד תורה אגוני ומצלי מיצרא דעי"ז' (הע"ד לדב' לב מז).

28. הע"ד לוי' כ כד וכן לשמ' ו ד; דבי יא יב.

29. הע"ד לבמ' יד ז.

30. בשל היחס הישיר בא"י בין מעשיהם של ישראל לפרנסתם, חשד משה בבני ראובן וגד שביקשו להתיישב בעבר הירדן המזרחי והטיח כלפיהם: 'ילמה תניאון את לב בני ישראל מעבור אל הארץ' (במ' לב ז), וכהבנת הנצי"ב: "שאינ אתם חפצים בהשגחת ה' שהיא חזקה בא"י ושעל כן נקראת התורה 'תורת אלהי הארץ', ובה תניאון גם...".

31. וזהו האמור בכתובות קיא ע"א: 'כל הדר בא"י שרוי בלא עון'.

32. פתיחתא דאיכה: 'הלואי אותי עזבו ותורתתי שמרו מתוך שהיו מתעסקים בה המאור שבה היה מחזירן למוטב'.

ג. גילוי שכינה ורוח הקודש בארץ ישראל

לאברהם אבינו נראה ה' רק בהיותו בארץ ישראל, ארץ השכינה:
 ברי' יב ז: 'וירא ה' אל אברם ויאמר, אבל באמירה ראשונה לא נתראה
 אליו ה', כי אם שמע דברו, והוא משום 'שלא היה המקום ראוי לגילוי
 שכינה'.

כתבנו לעיל, שהנצי"ב מגדיר בהרבה פסוקים³³ את המילים: 'חיים' או
 'תחיה' לא במובן המנוגד למוות, אלא במובן של 'עונש וחיות הנפש היותר
 אפשרי' (העי"ד לדב' ל ו), ומכאן ההבחנה בין מי שמדבק עצמו באהבת ה'
 בחו"ל, שאינו משיגה בשלמות ואינו מגיע לדרגת 'למען חייד' במלוא
 המשמעות הרוחנית; לעומתו המתדבק באהבת ה' בא"י מרגיש חיים
 מלאים, 'משום שאין הקב"ה מתדבק עמו (בחו"ל) להופיע עלינו רוח
 קודש' (העי"ד שם).

בשל הסיבות הללו המייחדות את ארץ ישראל יש חשיבות מרובה
 לכמה עניינים, שלדעת הנצי"ב, חשיבותם מרובה דווקא בא"י:

א. 'עין יעקב' בא"י

חיים יהודיים מלאים במסגרת של קהילות יהודיות מבלי להתערב בין
 הגויים - מבטיחים את שמירת הנקודה הישראלית ואת הזהות היהודית
 לדור ודור. חיים כאלו קרויים בפי הנצי"ב 'עין יעקב'.³⁴ בעין יעקב' זה
 עם ישראל חי בשלום לבדו וגם בין שכניו הגויים. באופן טבעי ישיבת
 ישראל בא"י נותנת ביטחון של 'עין יעקב', ומכאן נבע חששו של יעקב
 ברדתו מצרימה, עד שהבטיחו ה' בהבטחה מיוחדת: 'אל תירא מרדה
 מצרימה' (ברי' מו ג).

ב. חשיבות לנולדים בא"י

יש זכות לנולדים בא"י, בין אם הם מבני ישראל בין אם אינם בני

33. העי"ד לברי' ב ג כ; ה ה; דבי' ד א; ד; ה ל; ו כד; ח א; טז כ; ל; לב מ; לב מז; לג כח ועוד.

34. העי"ד לברי' טו יד; כח יט; לג טו; מה ט; מו ד; במי' כג ט; דבי' לב יב; לג כח.

ברית. כך, למשל, קובע הנצי"ב, שמבני עשו הנמנים בברי' לו, נמנו רק האלופים שנולדו בא"י:

אלה שמות וגוי אליפז וגוי רעואל וגוי. ולא מנה עמהם את יעוש ויעלם וקרח... והנראה שלא זכו להיות אלופים אלא אלו שנולדו בארץ ישראל, וזכותא דארץ ישראל גרם להם. מש"ה לא זכו בני יעוש ויעלם וקורח להיות אלופים כי לא נולדו בא"י (ברי' לו).

כך הדבר גם לגבי צאצאי השבטים שנמנו ואלה שלא נמנו במפקד לאחר חטא בעל פעור, כדברי הנצי"ב לבמ' כו ה:

ראובן בכור ישראל... וכן קרוב לומר דכל בני יעקב הולידו עוד בנים אחר שבאו למצרים, אלא שלא זכו להקרא בשם אלא מי שנולד בארץ ישראל, כפירוש רש"י בפסוק כ"ד לענין נכדי השבטים, והוא הדין יש לומר על בניהם ממש.

נראה שבשל כך בנימין, הצעיר בבני יעקב, שנולד בארץ ישראל, לא השתחוה לעשו במפגש האחים גם בהיותו עובר במעי אמו, כדברי הנצי"ב בהרח"ד לג ז:

שהיה זה בהשגחה מן השמים שלא יהיה בנימין שהיה אז בעיבור משתחוה לעשו עם אמו, דעובר ירך אמו הוא, ועתה כשהלך יוסף תחילה היתה רחל כמשתחוה ליוסף.

ג. מצוות יישוב א"י

על ישיבתו של יעקב בארץ מגורי אביו, ארץ כנען (ברי' לו א), כותב הנצי"ב:

בארץ כנען. עוד טעם. בשביל שהוא ארץ כנען, ויש בזה מצות ישוב ארץ ישראל.

בדבריו אלה, מסביר הנצי"ב את הכפילות שיש בפסוק זה: 'בארץ מגורי אביו בארץ כנען'.

ד. קבורה בא"י

נכון שיש עדיפות לישראל החי בא"י על פני בן ישראל החי בחו"ל, ובא להיקבר בה בלבד, כדברי התלמוד בכתובות קיא ע"א: 'אינו דומה קולטתו מחיים לקולטתו לאחר מיתה', עם זאת 'כל הקבור בא"י כאילו קבור תחת המזבחי' (שם, שם). בדרך זו התייחס הנצי"ב לחשיבות הקבורה בא"י. אמנם בכל 'הארץ יש לה סגולת קבורה' (העי"ד לברי' כג יט), אך יש דרגות עדיפות קבורה בארץ ישראל לפי הסדר היורד הבא: מערת המכפלה, חברון ואחריהן שאר המקומות.

חשיבות מיוחדת יש לקבורה במקומות תורה, שיש בהם ישיבות ובתי מדרש, כדברי הנצי"ב: 'הקבורה המובחרת שאפשר להיות, היא קבורת מערת המכפלה...'³⁵ והודיע יעקב שאע"ג שלא זכתה (רחל) להקבר במערת המכפלה, מכ"מ נקברה במקום טוב, היינו במקום תורה. וכדאיתא בכתובת דף קי"א: כשרין בשאר ארצות בבל קולטתן לענין קבורה. ופירש"י: דזכות התורה מגין' (העי"ד לברי' מח ז). וכמו שמערת המכפלה מיוחדת בסגולה לקבורה, 'כך חברון בכלל יש בה ג"כ איזה מעלה וסגולה לקבורה' (העי"ד לברי' כג יט).³⁶

הקשר בין עם ישראל לארץ ישראל

א. פרנסת ישראל והעולם על ידי קרבנות של ישראל בא"י

על הקשר בין א"י המסוגלת לבדה להקרבת קרבנות³⁷ רק ע"י ישראל, ואשר בזכות קשר זה ניתנה הארץ למורשה לישראל³⁸ - כתבנו לעיל.³⁹

35. כך גם העי"ד לברי' כג יט וברי' מח ל.

36. לענין הקבורה בא"י ראה עוד: העי"ד לבמי' יד מד; דב' ג טז.

37. ברי' יב ט; יג א; טו: ז, ט; לה יח; מו א; מח כב (הרח"ד); מו ג; וי כו יט; במי' כו יז; כח ב; דב' א לט; יג א.

38. ברי' כח ד; שמי' ו ח; לב יג; וי כ כד.

39. ראה לעיל על סגולותיה של א"י, סגולת הקרבנות.

בזכות הקרבנות זוכים ישראל - ובאמצעותם שאר אוה"ע - לפרנסה. כי מראש הבריאה קבע הקב"ה שיהא עסק פרנסה שבא בהליכות עולם מעורב בהשגחה עליונה מגיע ע"י מפגיע של עבודה, היינו או קרבנות במקום הראוי לכך, או תפילה בכל מקום (העי"ד לברי ב ה).

תנאי מוקדם להשפעת הקרבנות בא"י על הפרנסה הוא טיהור הארץ מע"ז, 'שהרי כל זמן שהארץ מלאה גילולי ע"ז, אין הקרבנות בבית הבחירה עושים את המיועד לפעולתם, דע"ז מסלק את השכינה מן הארץ' (העי"ד לדבי יב ב). הקרבן מכונה 'לחמי', 'היינו, לחם שאני מפרנס בס את עולמי, וכדאיתא בכתובות דף י': למה נקרא שמי מזבח, שהוא מזין, ופירש רש"י: בזכות הקרבנות העולם ניזון' (העי"ד לבמי כח ב).

ב. א"י ירושה עולמית לבני ישראל

א"י הובטחה לזרע האבות לירושה עולמית. זוהי ברכת אברהם שנאמרה גם ליעקב: 'לרשתך את ארץ מגורידך אשר נתן א-להים לאברהם', וכדברי הנצי"ב: 'סוף כל הדברים שיהיה א"י בירושה עולמית'. גם כשישראל היו בגולה ולא ישבו על אדמתם, ארץ ישראל שייכת להם, והם חושבים עליה ונכספים אליה כנחלת אבות, והיא מורשה לישראל לעד, כדברי ירמיהו הנביא: 'הציבי לך ציונים' (יר' לא כ), וזהו האמור בתפילת משה אחר חטא העגל: 'ונחלו לעולם' (שמי לב יג).⁴⁰ בהיות ישראל בנכר, בחוזק האמונה והביטחון בה', ובצירוף הערגה והחשק לארצם, הם ינחלו את הארץ.⁴¹

ג. נצחיות הארץ ועם ישראל

ברית כרותה לישראל ולארצו שאינם חרבים וכלים לעולם:
דמצינו כמה ארצות שנחרבו ושוב לא נשאר להם זכר, אבל ארץ ישראל

40. ראה העי"ד לשמי ו ת; שמי לב יג.

41. העי"ד לדבי א כג.

אע"ג שגם היא נחרבה וגפרית ומלח שרפה כל ארצה... ומכ"מ הרי הארץ בישובה כמו שהיתה, וכך ישראל בין האומות: דכל גוי אם נגזר עליה כליון שוב לא תוסיף קום משא"כ שבט אחד מישראל (הע"ד לשמי' לד י).⁴²

ד. סבל רב לישראל ולא"י טרם גאולתם

כמו שאירע לישראל טרם יציאתם משעבוד מצרים, ידמה שהורע לישראל בתחילת המחשבה לגאולה, הוא עצם מחשבת הגאולה, כך עזיבת הארץ ביותר, מחשבה לגאולה וברית הארץ לישובה' (הע"ד לוי' כו מג). אין לראות אפוא בצרות מרובות על ישראל ובשיממון הארץ סימן להסתור פנים, אלא במה שהורע לישראל, אות וסימן להתקרבות הגאולה.⁴³ כך דרך ההשגחה כדי לחוש בשינויים ובמהפך מאפלה לאורה ומשעבוד לגאולה.

גם כשישראל שרויים בגולה, הארץ שומרת להם אמונים ומצפה לשובם, כי ברפואתם אף היא תזכה למזור משיממונה.⁴⁴ גם בחורבנה - דרכם של ישראלים לבא לא"י, כפי שדייק הנצי"ב בדב"י כט כא: 'בניכם אשר יקומו מאחריכם, וכמבואר במדרש קוהלת, 'שהיו רגילים לילך לראות פנים גם אחר החורבן'.

ה. ישיבת ישראל בארצם מעלה את קדושתה

קדושת א"י באה לה מתוך כך שעם ישראל יושב עליה ושומר את נחלות השבטים, כפי שחולקו בגורל:

ידוע דקדושת א"י תליא בשיבת ישראל על מקומם דווקא, ומשום הכי משגלו שבט ראובן ובני גד, בטלו יובלות וכמה מצוות (הע"ד לבמי' לו ג).

42. וכך גם בהע"ד לשמי' לו: כו, מב.

43. הע"ד לשמי' ו א.

44. ראה לעיל עמי' 113-114.

מסיבה זו חלוקת הארץ תיעשה גם לעתיד לבוא בדומה לזו שעשה יהושע (העי"ד לברי לה יב).⁴⁵

הגולה

הגולה אינה מקום מושבו לכתחילה של עם ישראל, ומשולה היא לילילה וליעשן, לעומת ישיבתו במולדתו, ארץ השכינה והאור הבהיר. הנצי"ב לומד זאת מירידת יעקב למצרים, ארץ הגולה הראשונה של עם ישראל. בהיותו בבאר-שבע, בדרכו למצרים, נגלה אליו ה' במראות הלילה, על אף שדיבר עמו בעיצומו של יום, כדבריו לברי' מו ב:

במראת הלילה. בעצם היום התראה אליו במראת הלילה, להשכילו שהגיע שעה לקבל עליו עול גלות שמכונה בשם לילה, והעולם חשוך אז מהופעת רוח הקודש רק בשעות קצרות לצורך עניין כמו אור הברק שמבהיק את הלילה.⁴⁶

את חשכת הגלות ועשנה המיתמר הראה ה' לאברהם כבר בברית בין הבתרים, כדברי הכתוב בברי' טו יז: 'ויהי השמש באה ועלטה היה והנה תנור עשן ולפיד אש', וכדברי הנצי"ב שם בהתייחסו לשעבוד מלכויות ולגולת מצרים: '...יהיה חושך לזרעו כמו כאשר בא השמש, הוא העדר גילוי השגחת ה' על ישראל'.

לפעמים הגלות כה כבדה ואכזרית, ודומה היא ליעלטה שהיא חושך כבד, בחינת אדם היישוב במקום סגור ואין שום זוהר נכנס לשם, או דומה היא לתנור הפולט עשן סמיך רב, ובשל כך קשה לראות נקודת אור מחמת המיסוך העבה, לולא רצון ה' הרוצה בגאולת עמו:

כמו מאבכת עשן והנה אור, כן יהי השתלשלות הישועה בהשגחת ה' כ"כ נסתר, עד שלא יהיה נראה איך נהיה אור הישועה והוא הברית.

45. ראה לעיל עמ' 113-114.

46. העי"ד לשמי יט יט.

גם במתן תורה, במעמד הר סיני, מתוך הענן, העשן והערפל, משה דיבר והא-להים יעננו בקול שהיה ה' נותן כוח בקולו של משה שיהיה נשמע לכל ישראל⁴⁷ קול השופר הולך וחזק מאד ובוקע הוא דרך מסך העשן הממלא את ההר, משל הוא להתעצמות תורה שבע"פ בעידן של גלויות, של עשן.

והנה היה קול השופר הולך וחזק מאוד... כדי להגיד לעם ה' הפלא שבתורה שבע"פ... אמנם בא זה הקול מן העשן הנורא - להודיע כי כמו עשן הוא משל על חשכת הצרות ושאין איש רואה מה נעשה בו... כך תוקף הגלות יהא גורם לחזק זה הקול... (הרח"ד לשמי יט יט).

זוהי גם משמעות הדרשה בסנהדרין (כד ע"א): 'במחשכים הושיבני (איכה ג ו) - זה תלמוד בבלי, שאין כוונתו לגנאי חייו, 'אלא כחה הנפלא להאיר הלכה אפ"י במחשכים, היינו בבבל וחוזר לארץ, שאין בה אור ארץ הקודש ולולא כח התלמוד בבלי לא הגענו לאור ההוראה שם' (הע"ד לשמי לד א).

סכנות הגולה

הנצי"ב מזהירנו מפני שתי סכנות בגולה: שנאת העמים לישראל אשר עִבְרָתָם שְׁמֵרָה נצח, ומפני התבטלות, חיקוי וטמיעה בגויים. הנצי"ב מוצא יחס ישר בין שתי התופעות הללו, והתנאי לנצחיות ישראל הוא שמירת הנקודה הישראלית, שהיא 'עין יעקב' אשר כוונתה 'עם לבדד ישכן'.⁴⁸ את שנאת הגויים לישראל מצא הנצי"ב ביחס האומות השונות לאבות האומה, ומעשה אבות ואמהות סימן לבניהם.⁴⁹

47. כך גם בהע"ד לדבי טז ג: '... וידוע דלילה מרמו על חשכת הגלות, לרמו לנו כי עוד לפנינו לסבול עול גלות ולהיות בטוח על הגאולה.'

48. הע"ד לדבי לג כח; במי כג ט; ברי לג יח; מו לד; מו ד; שמי א ז; ברי לה כז; לא א; וי כו לו, וראה בספרי: העמק דבר לנצי"ב - מדות וכלים בפרשנות הפשט, רחובות תשס"ב, עמ' 76-79. ראה גם מאמרי: 'מעשה אבות ואמהות סימן לבניהם', עמ' 4-5 (בדפוס).

49. ראה נצי"ב, 'שאר ישראל', נספח לפירושו למגילת שיה"ש - 'מטיב שיר', וארשא 1886, וראה פירושו לתורה לברי לא לו; דבי כו ה; דבי כו טז, יח, כב; לג טו.

הדרך להימנע משנאת הגויים היא לחיות חיים קהילתיים יהודיים עצמאיים, ולא להתערב בגויים. מחשש לאי שמירה על נקודה זו, ירא היה יעקב בדרכו מצרימה לראות את יוסף בנו, שמא יתחיל פרעון השטר של גזרת ברית בין הבתרים:

משום שהיה ירא שלא יהא נשקע זרעו בהתערבות האומה של מצרים. ורק בא"י מקום מקודש לעבודת הקרבנות וגם מיוחד לחכמת התורה יותר מכל הארצות, ויכול להיות משומרת נקודה הישראלית לדור דור, משא"כ במצרים אינו מקום תורה ועבודה, אפשר שיהא ח"ו נשקע עין ישראל. וע"ז הבטיחו ה' אל תירא (הע"ד לברי' מו ג).

שימור הנקודה הישראלית הזו, ניסה יוסף ליישם עבור אָקוּו, בצוותא אותם לומר לפרעה: 'אנשי מקנה היו עבדיך... בעבור תשבו בארץ גושן' (ברי' מו לד), וכפי שפירש שם הנצי"ב: 'כך עלה בדעת יוסף לסבב הדבר להגיע לתכלית המבוקש לשבת בדד... כדי להגיע לזה התכלית הנחוץ לשמירת קדושת ישראל'.⁵⁰

אי שמירת הצוואה של יעקב לשבת בדד במצרים גרמה לשנאת המצרים את ישראל, שהרי בני ישראל התערבו ביניהם, כעדות הכתוב בשמי' א ז: 'ותמלא הארץ אותם', וכדברי הנצי"ב שם: 'משום שביקשו לצאת מרצון יעקב אביהם שישבו דווקא בארץ גושן. אבל הם לא רצו כן'.⁵¹

תכלית הגולה

תחושת הגלות חריפה בזמן שהאומה עקורה ממולדתה ונתונה להרגשה של חוסר אונים תחת שלטון כובש ומשעבד. עם חורבן הבית, צצה במלוא עצמתה שאלת פשרה, צדקתה ותכליתה של הגלות. האם עם ישראל גרוע מן האומה המשעבדת? יש שפירשו פירושים קוסמיים, מסתורין של

50. וזוהי הבטחת ה' ליעקב: 'ויסוף ישית ידו על עיניך' (ברי' מו ד), ושם פירוש הע"ד.

51. וראה עוד הע"ד לברי' לה כז: 'היא חברון' וכן ברי' לא א: 'בארץ מגורי אביו; וי' כו לו: 'ולא תהיה להם תקומה'.

דרכי ההשגחה, ניסיון, זיקוק, צירוף ומירוק עוונות לקראת הטוב הצפוי והייעודים המשיחיים הצפויים לישראל, ויש שראו בגלות ברכה, בהיות ישראל משמשים אור לגויים.⁵²

ישראל - אור לגויים

ככמה מקומות בפירושו לתורה מבטא הנצי"ב את הרעיון של ישראל כאור לגויים:

ועיקר סיבה זו שתהא רוב היותנו בגלות, כבר נתבאר בפרשת לך לך, יז ו, דהקב"ה גילה לאברהם אבינו אשר נוצרו בניו להיות לאור גויים, וזה אי אפשר רק כשהם מפוזרים בגלות.⁵³

ע"י תכלית זו מגיע ישראל לעיקר צביונו ותכליתו 'להעמיד (את הגויים) על ידיעות א-לוהי עולם'⁵⁴ ובכך תמלא הארץ כבוד ה',⁵⁵ 'אך לא כך גורלם להיות נודדים בכל העולם, להיות נודדים בכל העולם ומפוזרים ומפורדים בין העמים עד עולם... משום הכי הבטיחו הקב"ה (לאברהם) דאחר כל זה ישובו לארץ כנען.'⁵⁶

ריבוי כוח התורה שבע"פ ועמלה של תורה בגולה

בעניין עמלה של תורה בגולה מצביע הנצי"ב על פרדוקס: ככל שקושי הגלות גדל, כך מתרבה כוח תושבע"פ. קשה להבין זאת: 'אין שְׁכַל האדם להבין האיך קושי הגלות נותן להגדיל תורה שבע"פ, אבל אנו רואין שכן הוא'. העובדות מוכיחות, גם אם אין השכל האנושי מבין זאת, שדווקא כאשר יענו אותו בגלות, כן ירבה וכן יפרוץ, לא רק פיסית אלא גם רוחנית

52. אמירה שטבעה אסיפת הנכבדים, שכינס נפוליאון ב-1806.

53. הרח"ד לברי מזו וכן העי"ד לויי כו יג; דבי כט א; ברי יז ד; דבי ח ג; ברי כח יד.

54. העי"ד לשמי יב נא. וראה בספרי (לעיל, הערה 48), עמי 80-82.

55. העי"ד לדבי א מ; במי יד כא; כד ז.

56. נצי"ב, שאר ישראל, עמי 119-120.

בהאדרת כוח התורה ועמל התורה. סמל וזכר לדבר - מה שהיה במעמד סיני: 'והר סיני עשן כולו... ויעל עשנו כעשן הכבשן... ויהי קול השופר הולך וחזק מאד' (שמי' יט יח-יט). העשן הוא סמל לחשכת הגלות, אך קול השופר הולך וחזק מאוד הוא קול תושבע"פ.⁵⁷

הנצי"ב מבסס תיזה זו גם עפ"י ההיסטוריה של עיסוק בעמל התורה: א. אחרי חטא העגל ולאחר קבלת תפילת משה שלא להכחיד את העם, ניתנו לוחות שניים שתכליתם הייתה עיון וחקר בכוח השקלא וטריא התלמודית. סגולה זו של פלפול התלמוד הייתה בתחילה מתנה למשה רבנו ולזרעו בלבד. כך היה הדבר עד תום ארבעים שנות הנדודים במדבר - עד ערבות מואב. שנות המדבר היו כעין הכנה והכשרה לגלויות שיבואו, וכדי לעמוד בצרות אלו יש לחזק את לימוד התורה שבע"פ ע"ד הפלפול ומלחמתה של תורה, כי זוהי הגנתו של עם ישראל.⁵⁸

ב. עם הבטחת נחלות לשבטי עבר הירדן המזרחי, ראובן וגד, יראה כי ההכרח להשריש בישראל כוח התלמוד והעסק בה, כמו שביארנו שזה היה שורש הגלות, והגלות גורם ההכרח לתלמוד... וביקש לבוא לשם להרביץ תורה.⁵⁹

משה לא הסתפק אפוא בהרחבת מעגל הלומדים בתושבי"ע בערבות מואב כסגולה והגנה מפני הגלויות העתידיות, אלא ביקש לעבור לארץ כנען המערבית המסוגלת יותר לחכמת התורה שבע"פ כדי להרביץ שם תורה, שתשמש בבא יום פקודה כחרבם של ישראל.

ג. בתקופת בית ראשון עמל התורה התמקד בעיקר אצל הכוהנים הלויים, הם שרי האומה בקיום כוח היהדות. המון העם עסק בפלפול

57. הרח"ד לשמי' יט יט.

58. העי"ד לשמי' לד א; במ"י יד לד: יודעתם את תנואתי; דב"י א מ; ב א; ג יב; ח ב-ג.

59. העי"ד לדב"י ג כג; יבעת ההיא.

ובמלחמתה של תורה⁶⁰ רק בתקופת משבר לאומי; וכאשר נשקף איום של חורבן וגלות על האומה, נרתמו חכמי התורה להגביר חיילים, להרבות תלמידים ולשנן חרבה של תורה. הדבר היה בתקופת יאשיהו המלך שדרש מהלוויים, הם חכמי הפלפול, שלא יתנהגו עוד כמו עד כה שהיו פרושים ומובדלים מבני אדם ומושקעים בא-להות... אבל לא כן עתה שהוא שעת המלחמה ללמדם מלחמתה של תורה בריבוי תלמידים.⁶¹ גם בימי מצור סנחריב, הנביא ישעיה המריץ את ישראל על מלחמתה של תורה ודרש מהכתות המיימינות והמשמאילות לזנוח דרכן ולהצטרף לכת עמלי התורה, כפי שאכן קרה: יחובל עולו של סנחריב מפני שמן התורה שהיה בימיהם.⁶²

ד. נביאי שיבת ציון בראשית בית שני דרשו: יזכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חקים ומשפטים (מל' ג כב). הכוונה בדרישה זו להגדיל את כוח התלמוד ע"י העמדת תלמידים הרבה שיעסקו בפלפול התורה: יזוה עמד להם בכל משך בית שני,⁶³ וזה עזר בבוא יום צרה ותוכחה, בימי הגלות החשכים להחזיק מעמד, כי עיקר תכלית שיבת ציון אז, היה אך הכנה לגלות הארוך אשר יהיה.⁶⁴

יחסו של הנצי"ב לתנועה הלאומית-ציונית

חיבת א"י על הנצי"ב הייתה לו מורשת מאבותיו. אבי השושלת, ר' חיים מוולוז'ין, מייסד הישיבה, עמד בזמנו בראש פעולה לגיוס עזרה לכולל הפרושים בצפת ובירושלים. אביו, ר' יעקב ברלין, עלה לא"י בשנת

60. ראה גם העי"ד לדב' א ג.

61. הרח"ד לשמי יג טז.

62. הרח"ד שם, עפ"י ישי' כו, וכפי שדרשו חז"ל בסנהדרין צד ע"ב ושיר השירים רבה פא ב.

63. הרח"ד לשמי יג טז.

64. הרח"ד לדב' א ג. התכליות הנ"ל אמורות לגבי כל הגלויות, להוציא שעבוד מצרים, שתכליתה הייתה: יכי לגוי גדול אשימך שם, רק במצרים נעשו מוכשרים להיות גוי בעתיד, והגדרת גוי = אומה היושבת על ארצה ומולכת על עצמה. ראה העי"ד לברי' מו ג, לה יא.

תרי"ג, ושם מנוחתו כבוד.

הנצי"ב הצטרף באופן רשמי לתנועת 'חובבי ציון' בכסליו תרמ"ו. הוא לא עשה זאת לפני כן בגלל טרדתו המרובה בניהול ענייני הישיבה שבראשה עמד. הצטרפותו לתנועה גרמה לגאווה ולהדים רבים אודות המפעל הציוני, זאת על אף שרבים וטובים מגדולי ישראל בעולם התורני הרחיקו עצמם מרעיון זה. תלמיד הישיבה, הראי"ה קוק, כותב כדברים האלה:

גאוננו הנצי"ב שליט"א הוא המחזיק בכל כוחו בהרעיון הנשגב של ישוב ארץ הקודש. כמה פעמים יצא לדבר על דבר קדושת הדעה הזאת במה"ע לבית ישראל: ומי יתן וירבו רבנים ומורים כמותו בין בני ישראל אשר בארץ רוסיא.⁶⁵

הנצי"ב וחבריו הגבאים היועצים, ר' שמואל מוהליבר ור' מרדכי עליאשברג, שנבחרו לתפקידם זה בוועידת דרוזקניק בתמוז תרמ"ז,⁶⁶ השתדלו בכל כוחם להשפיע על אופייה הדתי של ההתיישבות החדשה בא"י. הדבר לא עלה תמיד בידיהם, אף שעשו ככל שניתן למינוי מנהיגים רוחניים במושבות, שידריכו את החקלאים לקיים אורח חיים דתי, ובעיקר קיום מצוות התלויות בארץ.⁶⁷

פירושו הגדול לתורה 'העמק דברי' יצא לאור עוד בחייו, בשנים תרל"ט-תר"ס, טרם הצטרפותו הפורמלית לתנועת 'חובבי ציון', אך הזדהותו עם תנועת העלייה וההתיישבות בא"י הייתה, כאמור, לפני כן. בפירושו 'העמק דברי' אנו מוצאים כמה מתפיסות עולמו הציוניות, המעוגנות בכתובים:

65. וראה מאמרי הראי"ה, קובץ מאמרים מאת הרב אברהם יצחק הכהן קוק, א-ב ירושלים תשד"ס, עמ' 126.

66. ב' לנדוי, 'הנציב מוולוז'ין, המערכה למען ישוב א"י בקדושתה', ניב המדרשה, ירושלים תשל"ה, עמ' 251-271.

67. ראה י' ריבקינד, 'הנצי"ב ויחוסו לחיבת ציון', לודז' תרע"ט, עמ' 12, וכן: מ"צ נריה, תולדות הנצי"ב, תל-אביב התשי"ג, עמ' כב.

חיוב מפעל ההתיישבות והפרחת השממה

וירא אליו ה' ויאמר אל תרד מצרימה שכן בארץ אשר אמר אליך (ברי' כו ב).

שכן בארץ. שב מיבעי! מכאן יצא הדרש במדרש רבה. עשה שכונה בארץ, הוי זורע, הוי נוטע וכו'. ומכאן למדנו מצות ישוב הארץ כדאיתא בגטין דף ח (הע"ד שם).⁶⁸

תורת 'א-להי הארץ' - 'עיני ה' א-להיך בה'

כאמור לעיל, הנצי"ב התאמץ בכל כוחו שחקלאי המושבות בא"י יהיו שומרי תורה ומצוות, כיוון שא"י אינה כשאר ארצות; וכך הוא מציין בפירושו לבמי יד ח:

ונתנה לנו ארץ אשר היא זבת חלב ודבש. אין הלשון מדויק, והכי מיבעי: 'והביא אותנו אל הארץ הזאת אשר היא זבת חלב ודבש ונתנה לנו!' אלא הכי פירושו. אינה כשאר ארצות הטובות שאין צריך השגחת ה' אלא בתחילת ביאה לאותו מקום שהיא טובה, אבל אחר שכבר הביא והרי היא טובה, שוב עולם כמנהגו נוהג עפ"י הטבע, אם לא במקרה שהקב"ה מעניש כמו סדום וכד', מה שאין כן ארץ הקודש, גם אחר שכבר הביא וכבר היא ארץ זבת חלב ודבש, גם אז אנו צריכים לברכתו שלא יתקלקל ועוד הרבה סיבות ומאורעות. וזהו דבריהם: ונתנה לנו ארץ אשר היא זבת חלב ודבש - גם אחרי שהיא מלאה בברכותיה, עוד נדרשים אנו שיתן אותה לנו ובה טובה הארץ מאד מאוד. וע' בספר דברים י"א מקרא ט-י.

68. ראה בראשית רבה סד ג ושם גם: 'הוי נצי"ב, שפירושו הוי נוטע, שכבר נאמר לפני כן, ומכאן השערת הרד"ל בחידושי לבראשית רבה, 'הוי חוצב, שפירושו חוצב בורות, דבר שנדרש הרבה למתיישבי המושבות החקלאיות בא"י.

קרבנות, מתנות, תרומות ומעשרות משפיעים ברכה ופרנסה בא"י

תכלית הקרבנות ככלל הייתה להשפיע פרנסה וברכה, כלשון התלמוד בכתובות ז ע"ב: 'למה נקרא שמו מזבח? שהוא מזין'. אמנם קרבנות התמיד במדבר סיני לא היו לשם פרנסה, שהרי אכלו לחם שמים, ומטרתם הייתה התחברות בין הקב"ה וישראל, כהסברו האטימולוגי של הנצי"ב לתיבה 'לחמי' מלשון הלחמה וחיבור,⁶⁹ וכן לשם התוועדות ה' עם משה באוהל מועד ביום - לתורה שבכתב, ובלילה - לסייעתא דשמיא, להבין תושבע"פ. אכן לאחר חטא המרגלים, שפסקה ההתוועדות פנים אל פנים עם משה, פסקו להקריב תמידין.⁷⁰ לעומת זאת, העבודה בא"י הכוללת קרבנות ותפילה - מרבה פרנסה, כדברי הנצי"ב: 'קרבנות או תפילה שבאים לפרנסה'.⁷¹ כזה היה אפיונו של יצחק אבינו, שבלט בעבודה, ובזכותו בא ריבוי פרנסה.⁷²

הנצי"ב, שתמך במפעל ההתיישבות בא"י, והיה מודע לקשיי הפרנסה של יושביה, נתן דעתו ואף נטל חלק בבירור הלכתי הקשור להקרבת קרבנות לאחר חורבן הבית,⁷³ ובעיקר קרבנות הרגלים: 'דבארץ ישראל, היה תלוי כל הפרנסה ברגלים' (הע"ד לדב' טז ג). בדיונו המפולפל שם הנצי"ב מגיע למסקנה, שקרבן הפסח הוקרב לאחר חורבן הבית השני במשך נ"ד שנה עד שחרש טורנוס רופוס את ההיכל. בניגוד לדעתו של הרב צבי הירש קאלישר, שמצא היתר להקרבת קרבנות לאחר החורבן, הנצי"ב מצא היתר רק לקרבן פסח שאינו 'ריח ניחוח'.⁷⁴

מיעוט היבול, דוחק הפרנסה ותשתית חקלאית רב-שנתית עלולים היו

69. הע"ד לבמי כח ב; ברי ב ה; דב' ד כא; כו יז; דב' טז ג.

70. הע"ד לברי כח ד; שמי כט לח.

71. הע"ד לברי ב ה; שמי כט לח; במי כח: ב,ד; וי' כב יח; דב' יב ו.

72. ראה לעיל הערה 3.

73. כבוד הלבנון, שנה ששית (תרל"ה), גיליון 1, במאמרו: 'דברי עולה וזבח'.

74. ראה דיון מפורט אצל ב' לנדוי, 'אגרות הנצי"ב בענייני ארץ ישראל', ירושלים תשל"ד, עמ'

לגרום לחקלאי המושבות בא"י שלא לקיים את המצוות הקשורות למצוות הארץ. הנצי"ב, שהאמין בכל לבו, שדווקא קיום מצוות אלו יתנו מזור ומרפא לקשיים אלו, נאבק בכל כוחו להשפיע על ראשי 'חובבי ציון', ובראשם פינסקר, לילינבלום ואחרים, לקבוע הוראות מחייבות בעניין זה, שהרי הפרנסה והברכה יבואו בעקבות מצוות התלויות בקרקע: שביעית, תרומות ומעשרות.

בעניין מצוות השביעית של שנת תרמ"ט, פרצה מחלוקת גדולה בין הנצי"ב ובין הנהגת 'חובבי ציון', שסמכו על היתר המכירה שניתן ע"י ר' יצחק אלחנן מקובנא, ר' שמואל מוהליבר ור' יהושע מקוטנא. הנצי"ב דרש שחקלאי א"י ישמרו על השביעית כהלכתה, ללא היתר מכירה. השקפתו זו באה לידי ביטוי בפירושו לוי כה כג:

לא תמכר לצמיתות... ויותר נראה דבא הכתוב להזהיר שלא למכור לעובד כוכבים בדרך שאנו עושים בשביל מלאכת שבת. כך היה עולה על הדעת למכור השדה בשביעית ויובל לעובד כוכבים והוא אינו מוזהר, על זה הזהירה תורה שלא למכור ולמסור לעכו"ם.

לדעתו, הנשענת על ריש ויקרא רבה: 'כשאין ישראל עושין רצונו של מקום, עושין ארבע שמיטות בשבוע, נחה שנה וזרעה שנה וכו', אבל אם שומרין שביעית יהיו כל שש שנים זרועין ואוספין' (הע"ד לשמ' כג י).⁷⁵ כמצוות שמיטה כך גם שאר מצוות השדה משפיעות ברכה ופרנסה, כפי שביטא זאת הנצי"ב בכמה מפירושיו בהעמק דבר:

1. תתן לו... וכמו שהיה המנהג בכל דבר הטעון ברכה להפריש חלק לגבוה (דב' יח ד).

2. ואת תרומת ידכם כאן ודאי הכוונה על ביכורים כפירש"י... גם בכורים באים להשפיע ברכה בישראל, כמבואר בתנחומא פרשת תצוה, דביכורים מכל מין היה מברך את מינו (דב' יב ו).⁷⁶

75. ראה דינויו ופסיקתו של הנצי"ב בשו"ת 'משיב דבר', ח"יב, ירושלים תשכ"ח, סי' נ"ו.

76. כך גם הע"ד לדב' כו ג.

3. למען יברכך וגו'... והברכה פועלת הרבה יותר מזכות מצות תרומות ומעשרות לבד (דב' יד כט).⁷⁷

לדעת הנצי"ב, "משונה ארץ ישראל מכל הארצות, דעיקר קיומה אין עפ"י טבע הליכות כל ארצות הגויים, ואינה תלויה אלא בהשגחת ה' עפ"י מצוותיו, היינו הפרשת תרומות ומעשרות, וכמו שאמר מלאכי: 'ובחנוני נא בזאת' וגו', וכן בקיום שביעית, כמבואר בתורה".⁷⁸

אחדות לאומית

בניגוד לחתם סופר בהונגריה ולרש"ר הירש בגרמניה, שדרשו היפרדות הקהילות האורתודוקסיות מקהילות רפורמיות וקהילות אחרות של פורקי עול תורה ומצוות,⁷⁹ התנגד הנצי"ב לכך ודרש אחדות לאומית. כנגד עורך 'מחזיקי הדת', ביטאון אורתודוקסי בגליציה, שהעלה הצעתו להיפרדות הקהילות, מגיב הנצי"ב: 'במטותא מן המעריך, עצה זו קשה כחרבות לגוף האומה וקיומה. עם ישראל נמשל לעפר ואומות העולם נמשלו לזרם מים כבירים שוטפים. ואין תקנה לגוש עפר בשטף מים רבים אם לא שנעשה מן העפר אבן מוצק... כך ישראל בעמים אין להם תקנה אלא להיות אבן ישראל, היינו שיהיו מחוברים באגודה אחת, אז אין אומה ולשון יכולים לאבדם. והיאך נאמר להפרד איש מרעהו ויבואו אומות העולם ושטפנו מעט מעט ח"ו'.⁸⁰

על מגמת הקיצוניות הדתית שעלולה להיות מסוכנת, כותב הנצי"ב בפירושו הרח"ד לבמ"י לה לד': '... בית שני חרב מפני שפיקות דמים בהיתר שכסבורים היו שמצוה להרוג את חברו, שהוא צדוקי וכדו'... שיש מחריבי ירושלים שהם יראים את ה'...!'

77. כך גם העי"ד לבמ"י יח: יב, כד, כז.

78. הנצי"ב, קונטרס 'דבר השמיטה', עמ' 110-117.

79. ראה בספרי (לעיל, הערה 48), עמ' 71-75.

80. שו"ת 'משיב דבר', ירושלים תשכ"ח, א', סימן מ"ד; בפתחה לפירושו העי"ד - קדמת העמק; וראה גם ז"א רבינר, מרן הרב קוק זצ"ל, תל-אביב תשל"ד, עמ' רי"ח.

מכאן מגיע הנצי"ב לחשש ולסכנה שהייתה גם בימיו: 'אינו רחוק מן הדעת להגיע ח"ו בעת כזאת ג"כ אשר עפ"י ראות עיני אחד ממחזיקי הדת ידמה שפלוני אינו מתנהג עפ"י דרכו בעבודת ה' וישפטנו למינות ויתרחק ממנו ויהיו רודפים זה את זה בהיתר בדמיון כוזב ח"ו, ושחת כל עם ה' חלילה'.⁸¹

לדעת הנצי"ב, ייסוד המושבות ויישוב א"י בימיו יכול לשמש מנוף כביר לאחדות לאומית, למפלגותיהם ונטיותיהם השונות, ואלו דבריו:

הסגולה השניה, היא ההתאחדות של הרבה דעות שונות למרכז אחד, אשר הוא תל תלפיות לכל פזורי עם ה' הן במקומות מפורזים הן בדעות שונות בהליכות עולם של ישראל. וזכינו שזה העניין של **ישוב הארץ**, הוא הבריה התיכון⁸² המבריה את ישראל מקצה העולם ועד קצהו לדעת אחת בזה הענין.

הנצי"ב נשען על שיבת ציון מבבל בתקופת עזרא, וכידוע, בעלייה זו הגיעו לא"י קבוצות שונות של החברה, גדולי תורה כמו גם נושאי נשים נכריות, ואלה גם אלה תרמו ליישובה ולבניינה של הארץ, ומכאן הוא מסיק:

כן עלינו להתעורר לקול רצון ה' הנשמע מקצה העולם ועד קצהו, בכל מקום אשר אחינו מפורזים שם נדחים ונענים לעשות מה שבידינו מעט או הרבה, ובכל סוגי בני ישראל. ועל המקובצים לעלות להושיב את א"י ולבנותה ולנטוע בה כל עץ מאכל ועל כולם יתקיימו דברי עזרא הסופר: 'יד אלהינו על כל מבקשיו לטובה' (ח כב).⁸³

התחייה הלאומית והתביעה ליישוב א"י נתנו אותותיהם גם בין

81. משיב דבר, שם.

82. שיבת ציון, אסופת אגרות בענייני ישוב א"י, ח"ב, אסף וערך א"י סלוקצקי, ורשא תרנ"א, אגרת הנצי"ב לחובבי ציון בוורשא. וראה י" ריבקנד, לעיל הערה 64, עמ' 9.

83. שיבת ציון, שם.

תלמידי ישיבת וולוז'ין. הדבר קיבל משנה תוקף עם הצטרפותו הפורמלית של ראש הישיבה לתנועת חובבי ציון. מבני הישיבה היו שהתאגדו לאגודות חשאיות של חובבי ציון, כפי שכותב אחד מתלמידי הישיבה ומגדולי הסופרים דאז: "גם בהישיבה, עולם כמנהגו נוהג. גם בה יש 'לאומיים ובלתי לאומיים', 'חובבי ציון' ולא 'חובבי ציון'. גם בה פעלה התקופה החדשה פעולה עזה. הלאומיים ישאו ויתנו אודות הלאום ושאר ענינים העומדים ברומו של היהודים והיהדות. גם המה בונים עולמות ומחריבין".⁸⁴

האם הרחבת היישוב בא"י היא אתחלתא דגאולה?

כנגד דעתו של הרב צ"ה קאלישר, שטען בספרו 'דרישת ציון' כי העלייה לא"י במחצית השנייה של המאה הי"ט למניינם, כמו גם הקמת המושבות ועבודת שדה וכרם של חקלאי א"י הינן בבחינת 'אתחלתא דגאולה', טוען הנצי"ב בעקבות חכמי ירושלים בימיו, שהדבר מוטל בספק, שהרי אין אדם יודע מהו סדר הגאולה העתידה. גם דרך הגאולה ממצרים לא הייתה החלטית עד בא העת, כדברי ה' למשה (שמי' ג יד): 'כה תאמר לבני ישראל אהיה שלחני אליכם. השילוח הוא ברור שתהא הגאולה על כל פנים, אך אופן הגאולה היא עתידה להתברר. אם בגאולת מצרים כך, עאכ"ו בגאולה העתידית, עליה כותב הרמב"ם בהלי' מלכים ב ב: 'וכל אלו הדברים וכיו"ב לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים שתומין הן אצל הנביאים'.⁸⁵

סיכום

המחצית השנייה של המאה הי"ט למניינם הציפה בעיית לאומיות של עמים רבים באירופה, שביקשו לעצמם שלטון עצמי בטריטוריה משלהם.

84. מ"י ברדיצבסקי, תולדות ישיבת 'עץ החיים', האסיף תרמ"ז, עמ' 238.

85. ראה ב' לנדוי, 'אגרות הנצי"ב בענייני ארץ ישראל', ירושלים תשל"ד, עמ' 3-8.

גם היהודים החיו בלבם את ערגת ציון, מכורתם העתיקה, במערב אירופה בשל הזרמים הלאומיים, ובמזרחה גם בעטיין של מצוקות קשות שהגולה זימנה להם.

כגדול בתורה וכמנהיג רוחני רב אנפין שאהבת א"י ויישובה אינן זרות לו, שהרי על ברכיהן התחנך בבית הוריו ובבית היוצר לנשמת האומה, ישיבת וולוז'ין - אמנם הצטרף הנצי"ב לתנועת 'חובבי ציון' רק בשנת תרמ"ו, שנים ספורות לפני פטירתו (תרנ"ג), אך הגותו 'הציונית' באה לידי ביטוי בפירושו לתורה 'העמק דברי' ו'הרחב דברי', בפירושו לשיה"ש 'רינת ישראל', במאמריו ובעיקר 'שאר ישראל' הנספח לשיה"ש, באיגרות רבות הקשורות ליישוב א"י, ועוד.

להלן עיקרי הגותו אודות א"י והגולה:

- א. א"י נתקדשה משעת הבריאה, וכבר אז יועדה לעם ישראל.
- ב. קדושת א"י אינה זהה בכל חלקיה, אלא כדלהלן: הר המוריה, ירושלים, דרום נחלת יהודה, צפון הארץ, ולבסוף עבר הירדן המזרחי.
- ג. עם חלוקת הארץ בגורל לשבטים - באה לידי ביטוי קדושתה המעשית.
- ד. סגולותיה ומעלותיה של הארץ:
 1. א"י מושפעת מא-לוהי הארץ בהשגחה פרטית בהיותה נחלת ה', ובה יש גילוי שכינה ורוה"ק.
 2. תורת א"י מעלותיה מרובות, והיא משמשת חיסון בפני חטאים ומרעין בישין.
 3. מקוימים בה חיים יהודיים בבחינת 'עם לבדד' ללא חשש של התבוללות.
 4. חשיבות רבה לנקברים בא"י, ועאכ"ו לנולדים בה.
 5. מכאן - מצוות יישוב א"י.
- ה. הקשר הנצחי בין א"י לעם ישראל נובע מן הדברים האלה:
 1. הקרבת קרבנות רק בא"י וע"י ישראל.

2. נצחיות עם ישראל ונצחיות הארץ.
 3. סבל רב ייגרם לישראל ולא"י טרם גאולתם.
 4. בהיות ישראל בארצם - עולה קדושת הארץ.
 - ו. לעומת א"י, הגולה משולה ללילה, לחושך, לענן ועלטה.
- סכנות אורבות לקהילות ישראל בארצות גלויותיהם, בעיקר שנאת העמים (אנטישמיות). השנאה היא עתיקת יומין, וכבר בלטו כמה ממאפייני שנאה זו כלפי האבות, בעיקר ליצחק וליעקב, בבחינת מעשה אבות סימן לבנים.
- ז. תכלית הגולה:
 1. עם ישראל משמש 'אור לגויים' ומגדיל את כבוד ה' בעולם.
 2. עיסוק אינטנסיבי בעמל התלמוד, בפלפול ובמלחמתה של תורה.
 - ח. מעורבותו הציבורית של הנצי"ב בענייני א"י חייבה אותו לנקוט עמדה בכל תחומי העשייה למען יישוב א"י: גיוס כספים, עידוד ודרבון עלייה, תמיכה במושבות, אורח חיים של קיום תורה ומצוות במושבות, ובעיקר במצוות התלויות בארץ. נקודה זו משמשת, לדעת הנצי"ב, ציר לאחדות דעים בעם ישראל, הן דתיים והן לא דתיים, ומכאן התנגדותו להיפרדות של הקהילות האורתודוקסיות מן הרפורמיות.
 - ט. למרות תרומתו לתנועה הלאומית-ציונית, אין הנצי"ב סובר שזוהי 'אתחלתא דגאולה', כי 'אלו הדברים וכיו"ב לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו'.